Megjelent: Kolosi Tamás – Szelényi Iván – Tóth István György (szerk. 2022): Társadalmi Riport 2022. Budapest: TÁRKI

5. Szülővé válni és harmadik gyermeket vállalni: Csoporttényezők és családpolitika

10.61501/TRIP.2022.5

Spéder Zsolt – Murinkó Lívia

1. Bevezetés[1]

Szakmai közhely, hogy a termékenység alakulása komplex társadalmi folyamat, és a szülővé válás megértéséhez számtalan tényező hatását érdemes figyelembe venni. Mégis meglepődünk, amikor például Andorka Rudolf *Gyermekszám a fejlett országokban* című, 1987-ben megjelent könyvében 16 fejezet szól a termékenységet befolyásoló tényezőkről. Rögtön az is világossá válik, hogy hiába veszünk figyelembe sok-sok tényezőt, a magyarázat szükségképpen korlátozott lesz, és ha egy-egy szempontot kiemelünk, fontos lenne a többit kontroll alatt tartani.

Tanulmányunk kiemelt célja, hogy megvizsgáljuk a családpolitikai intézkedések termékenységre gyakorolt hatását. Ennek különös jelentőséget ad, hogy az elmúlt évtizedekben hazánkban számtalan családpolitikai váltás következett be, és az alacsony termékenység következtében a volt szocialista országokban is számos pronatalista intézkedést vezettek be. Jelenleg pedig az északeurópai országokban végbemenő, mindenkit meglepő termékenységcsökkenés következtében vált a családpolitikai intézkedések termékenységre gyakorolt lehetséges hatása a közéleti érdeklődés tárgyává.

Elemzéseink három évtizedet fognak át: az 1980-as években indulnak és a rendelkezésre álló adatok miatt 2016-ig tartanak. Magukban foglalják tehát a politikai, gazdasági és társadalmi átmenet időszakát, amikor a redisztributív hiánygazdaság piacgazdasággá válik, illetve a gazdaság integrálódik a világpiacba, amikor a politikai intézmények átfogóan és gyorsan, a jóléti intézményrendszer pedig átfogóan, de lassabban alakul át.

Természetesen vetődik tehát fel a kérdés (Gerber–Perelli-Harris 2012), hogy várhatjuk-e a családpolitikai intézkedések termékenységet ösztönző hatását akkor, amikor a társadalomszerkezet és a társadalmi együttélés szinte *minden területén* mélyreható változások mennek végbe. Várhatjuk-e, hogy a családpolitika hatást ér el egy olyan időszakban, amikor a *gyerekvállalási modell*

[1] Murinkó Líviát a tanulmány elkészítésében a Magyar Tudományos Akadémia Bolyai János Kutatási Ösztöndíja támogatta.

átalakul, amikor a társadalom a korai gyermekvállalási mintáról egy késő gyermekvállalási mintára tér át? Persze kérdéseink másfajta perspektívából is megfogalmazhatók: Nem éppen az-e a kormányzati beavatkozások szerepe, hogy az átalakulás kiszámíthatatlanságában egyfajta biztonságot nyújtsanak, védőhálóként szolgáljanak? Vagyis nem éppen ekkor várhatjuk-e, hogy a jóléti állami ellátások a kívánt célokat elérik?

A hazai intézkedések elemzése során ajánlatos tehát figyelembe venni, hogy „turbulens időket" elemzünk. Két ilyen „külső" vagy „egyedi" tényezőcsoportot szándékaink szerint modelljeinkben is be tudunk építeni. Tudjuk, hogy a mélyreható, átfogó átalakulás gazdasági krízissel, munkapiaci hullámzással járt, és ez hatással van a termékenységre (Cornia–Paniccia 1996; Goldstein *et al.* 2013). Ezen környezetváltozást háromféle gazdasági indikátorral (infláció, foglalkoztatás és munkanélküliség szintje) fogjuk mérni és kontrollálni. Másrészt a korai gyermekvállalást a késői gyermekvállalás váltotta fel, ami átmenetileg szükségszerűen csökkentette a termékenységet. E folyamat hatását is makroindikátorral kívánjuk megragadni.

Végül a demográfiai és szociológiai elemzések bevett gyakorlata szerint feltételezzük, hogy a gyermekvállalási esélyek társadalmi ismérvek szerint eltérnek. Ezt a szemléletet azzal egészítettük ki, hogy azt is vizsgáltuk, hogy a különböző társadalmi csoportok a makrokörnyezet változására eltérően reagálnak-e. A társadalom *heterogenitása* miatt a családpolitikai intézkedések egyes társadalmi csoportokat jobban motiválhatnak, másokat kevésbé érinthetnek.

Már a bevezetőben érdemes tisztázni, hogy a gyermekvállalási magatartás mely aspektusát vizsgáljuk. Elfogadjuk azt a feltételezést, hogy a gyermekvállalásról – annak időzítésről és a gyermekszámról – „szekvenciálisan" döntünk (Udry 1983). Ennek megfelelően alakult ki a gyermekvállalási magatartás *paritás* (hányadik gyermek) *szerinti* vizsgálati gyakorlata. Ebben a tanulmányban a szülővé válást (első gyermek vállalása) és a nagycsaláddá válás (harmadik gyermek vállalása) tényezőit vizsgáljuk. Az első gyermekét, mert az egyének életpályájának ez meghatározó mérföldköve, és a harmadikat annak opcionalitása, társadalompolitikai „felértékeltsége" miatt. A második gyermek esetében az irodalom szerint erőteljes a „testvér-motívum" és a kétgyermekes családideál mint mozgatórugó (Sobotka–Beaujouan 2014), mely megközelítések kevesebb teret engednek egyéb ismérvek vizsgálatának.

A következőkben először röviden bemutatjuk az átalakulás kezdetén érvényben lévő magyar családtámogatási rendszert, illetve az azt követő változások főbb csomópontjait. A modellezést megelőzően bemutatjuk elemzési stratégiánkat, az adatokat, majd rátérünk a szülővé válás, illetve a nagycsaláddá válás elemzésére, értékelésére. Tanulmányunkat rövid összegzéssel zárjuk.

Megjelent: Kolosi Tamás – Szelényi Iván – Tóth István György (szerk. 2022): Társadalmi Riport 2022. Budapest: TÁRKI

2. A magyar családtámogatási rendszer változásának fordulópontjai

A családpolitika változásának elemzéséhez elengedhetetlen a családpolitikai intézményrendszer legfőbb jellemzőinek és változásainak felvázolása. E munka komoly kihívás, hiszen a családtámogatási rendszer igen kiterjedt, összetett, sokféle támogatási programot tartalmaz, melyek a politikai rendszerváltást követően gyakran változtak.[2] Ehhez először meg kell határoznunk, mely intézkedéseket, intézkedéscsomagokat tekintjük *mérföldkőnek* vagy csomópontnak: ha a programok alapelvei, a hozzáférés kritériumai megváltoznak, ha a programok között nagyfokú finanszírozási átrendeződés tapasztalható, és ha a változás az érintettek számára jól érhető. Nyilvánvaló, hogy ezek részben eltérhetnek a szülővé válás és a harmadik gyermek vállalása esetében, hiszen a programok gyermekszám szerint részben mások, és mert a gyermektelenek és a gyermekesek informáltsága eltér. Az időszakok meghatározásának alapja tehát az, hogy az adott periódusban az alanyi jogú hozzáférés (univerzalitás), a hozzájáruláson alapuló (státusfenntartás) vagy a rászorultság elve volt hangsúlyos. Az 1985 és 2016 közötti három évtizedet négy családpolitikai csomóponttal öt időszakra bontottuk.

1. *Kiterjedt, késő szocialista családpolitikai intézményrendszer, 1985–1994*
Az időszak legkiterjedtebb és legismertebb támogatása a gyermek felnőtté válásáig havonta járó családi pótlék, amely korábban munkavállaláshoz kapcsolódott, ám 1990 áprilisától alanyi jogon jár. Alanyi jogon jár a gyermek születésekor az *egyösszegű anyasági segély* és a *három éven keresztül* járó gyermekgondozási segély (gyes) is. A munkahellyel, biztosítási jogviszonnyal rendelkezők a gyermek három éves koráig szülési, majd pedig *fizetés nélküli szabadságot* vehetnek igénybe. Ez idő alatt különböző keresetpótló *ellátásokban* részesülnek: tgyás (jelenleg csed), gyed, gyes. Törvény biztosítja, hogy az anya a gyermeknevelési ellátás lejárta után vissza tudjon térni korábbi munkahelyére (garancia). A kormányzat a családalapítást és a gyermeknevelést különböző *lakástámogatási programokkal* (szocpol., kedvezményes hitelek), természetbeli juttatásokkal (gyakorlatilag ingyenes bölcsődék, óvodák, közoktatás) és *árkiegészítésekkel* is támogatta. Az első szabadon választott kormány a fenti intézményi programokat nemcsak megőrizte, de bővítette is. Egyes területeken (pl. gyet bevezetése, lásd később) lényeges változtatásokat hozott, mégis az

[2] Az intézményrendszer bemutatásával, elemzésével számtalan tanulmány foglalkozik, lásd pl. Andorka (1987), Tomka (2003), Gábos (2005), Ignits–Kapitány (2006), Makay (2015, 2017), Darvas–Szikra (2017).

átalakulás meghatározó feladatai alig teremtettek mozgásteret további programokra, így az első radikális változásra 1995-ben került sor.[3]

2. *Bokros-csomag, rászorultság alapján járó családtámogatások, 1995–1998*
Az 1995-ben bevezetett „Bokros-csomag" gyökeresen alakította át a családpolitikai rendszert. Az addig alapvetően munkaviszonyon (hozzájáruláson) alapuló ellátások jelentős részét megszüntette, az ellátások (pl. családi pótlék, gyes) csak egy adott szintnél alacsonyabb jövedelemmel rendelkezők számára váltak hozzáférhetővé (rászorultság elve).[4] A gyermek 7–24 hónapos koráig keresetkompenzáló, a munkavállaló nők haszonáldozati költségeit fedező gyermekgondozási díj (gyed) megszűnt. Megmaradt ugyanakkor a szülési szabadság ideje alatt (24 hét) folyósított tgyás.

3. *Az adókedvezmény első időszaka: az univerzális családtámogatás visszaállítása és a családi adókedvezmény bevezetése, 1999–2002*
A második konzervatív kormányzat (1998–2002) egyrészt visszaállította az első konzervatív kormányzat családtámogatási rendszerét, másrészt bevezetett egy jövedelemadózáson alapuló kedvezményrendszert. A családi pótlék és a gyes ismét *alanyi jogúvá (univerzálissá)* vált, visszavezették a gyedet. Újdonság, és egy új jogosultsági elv megjelenését jelenti a korábbiaknál sokkal nagyvonalúbb, gyermekszámhoz kötött *családi adókedvezmény* bevezetése. E családpolitikai rezsimet alapvetően az *adókedvezménnyel* azonosítják. Ez indokolt, hiszen a családtámogatási rendszer az eddigiektől eltérő elosztási elvet vitt a rendszerbe; ez az ellátás egyrészt az adófizetési/jövedelemtermelő képességhez kapcsolódik, másrészt az adófizetők között rendezi át gyermekszám és egyben eltartási teher szerint a jövedelmeket. Ugyanakkor ebben az időben a családtámogatásokra fordított kiadások döntő része továbbra is a hagyományos ellátásokat (családi pótlék, gyes, gyed) finanszírozta.

4. *Az univerzális családtámogatások időszaka, 2002–2010*
Lényeges változás 2002 után az adókedvezmények területén következett be: csak a három vagy több gyermeket nevelők, illetve meghatározott jövedelemnél kevesebbel rendelkezők vehették igénybe. A családtámogatásokhoz való hozzáférés elve az alanyi jogú és munkavállaláson alapuló elv maradt. Az *univerzalitást* érdemes hangsúlyoznunk, mert 2006-ban kétszeresére emelkedett az alanyi jogon járó családi pótlék összege.

---

[3] Természetesen e szakasz bemutatásakor és a továbbiakban sem tudunk minden lényeges programra, illetve változásra kitérni. A gyermekek sorszáma szerint végzett elemzéseink során tovább fogjuk pontosítani az elemzések szempontjából releváns családtámogatási programokat.
[4] Kivéve a három- és többgyermekeseket, mert esetükben a családi pótlék továbbra is alanyi jogon járt.

5. *Az adókedvezmény második időszaka, 2010–2016*

A kormányváltással az új kormány „menetrendszerűen" állította vissza a politikai prioritásai között első helyen álló családtámogatási rendszert (emelte fel újra három évre a szülői szabadság idejét), illetve vezette vissza a családi adókedvezményeket. Ezt követően 2014-től további lényeges változtatások következtek be. A munkavállalás engedélyezése a családtámogatások igénybevétele mellett („gyed extra") egyértelmű anyagi ösztönzést jelent a munkapiacra való mielőbbi visszatérésre.

3. Elemzési stratégia

Elemzésünket a KSH Népességtudományi Kutatóintézet *Életünk fordulópontjai* nagymintás társadalmi-demográfiai panelkutatás individuális adatain végeztük.[5] *Eseménytörténeti* elemzést alkalmazva kívánjuk feltárni, hogy mely társadalmi ismérvek (csoportjegyek), családpolitika rezsimek és makrotársadalmi körülmények befolyásolják a gyermekvállalási magatartást, konkrétan az első, illetve a harmadik gyermek megszületését. Az elemzésünk függő változója az első, illetve a harmadik gyermek megfoganásának hónapja (szülés hónapja – 9 hónap), a kockázati periódus az eltérő sorrendű gyermek esetében változó (lásd később).

A gyermekvállalást befolyásoló társadalmi tényezők: Az eseménytörténeti elemzés során az időben változó ismérveket (pl. párkapcsolati helyzet, jövedelem) akkor lehet bevonni az elemzésbe, ha minden vizsgált időpontban rendelkezünk az adott ismérv aktuális értékével. Ez számtalan esetben komoly tartalmi korlátokat jelent, hiszen például jövedelmi helyzetet vagy preferenciákat retrospektív módon nem lehet begyűjteni.

Minden számunkra rendelkezésre álló, a témához kapcsolódó szakirodalom szerint[6] potenciálisan ható ismérvet bevontunk az elemzésbe. Tudjuk, hogy a stabil párkapcsolat elengedhetetlen a gyermekvállaláshoz, továbbá hogy a vallásosak és a roma népességhez tartozók nagyobb eséllyel vállalnak gyermeket. Közismert, hogy a tanulói státusz és a gyermekvállalás szinte összeegyeztethetetlen, ám a munkavállaló vagy nem dolgozó nőkre vonatkozó elemzési eredmények nagyon vegyesek. Végül a válaszadó kibocsátó családjának jellemzői (testvérek száma, szülők végzettsége, elköltözés ideje stb.) is befolyással lehet. Már itt jelezzük azt is, hogy bár törekszünk az egységességre, a szülővé válás és a harmadik gyermek születése esetén nem mindig ugyanazon magyarázó változókat használjuk.

---

[5] Az első adatgyűjtés 2001-ben, a negyedik 2011–2012-ben, az ötödik pedig 2016–2017 fordulóján volt. Az adatfelvételről lásd Murinkó–Spéder (2016).

[6] Szétfeszítené elemzésünk kereteit, ha érdemben tárgyalnánk, hogy a különböző elemzésekben milyen társadalmi ismérvek bizonyultak szignifikánsnak és melyek nem. Egy ilyen áttekintés elvégzéséhez jó kiindulópont Balbo és szerzőtársainak tanulmánya (Balbo *et al.* 2013).

A csoporttényezők modellekben való szerepeltetésének különös jelentősége van, ha *makroszintű időbeli változásokat kívánunk tetten érni*. A gyermekvállalás szempontjából releváns népesség összetétele ugyanis folyamatosan változik, és a kontrollváltozók teszik lehetővé annak szétválasztását, hogy mi köszönhető az *összetételi változásnak* (pl. hogy egyre többen végzik el a felsőfokú képzést, egyre későbbre halasztódik az első munkavállalás stb.) és mi annak, hogy egyes *időszakokban* (pl. gazdasági válságban, a Bokros-csomagot követően) megváltoznak az első vagy a harmadik gyermek vállalásának körülményei. A periódus-hatások kimutatásának így szinte előfeltétele a releváns kontrollváltozók figyelembevétele.[7]

A családpolitikai intézkedések mutatója: a periódus: Egy adott periódusnak a családpolitikai intézkedés mutatójaként történő értelmezése során azt feltételezzük, hogy amennyiben egy adott időszakban a gyermekek megszületésének kockázata (esélye) – figyelembe véve a kontrolltényezőket is – szignifikánsan megnő vagy lecsökken, akkor e változás *az időszak kezdőpontjában életbe léptetett intézkedések hatására* következett be, illetve azzal nagyon szoros kapcsolatban állt. Tudatában vagyunk, hogy ez a feltételezés nem problémamentes, hiszen számtalan egyéb, az adott időszakban bekövetkezett esemény is befolyásolhatja a születések kockázatát (vö. Milligan 2005). Ugyanakkor komoly érv a fenti feltételezés mellett, hogy amennyiben a vizsgált időszakban bevezetett (vagy eltörölt) támogatások nagy horderejűek, akkor jó okunk van a megváltozott gyermekvállalási gyakorlatot ezekhez kapcsolni. Eljárásunkban ösztönöz, hogy a családpolitikai hatások feltárása során ezt az elemzési gyakorlatot mások is sikerrel használták (Hoem 1993; Hoem *et al.* 2001; Oláh 2003; Aassve *et al.* 2006).

Annak ismeretében, hogy a különböző sorrendű gyermekek vállalása esetében eltérő lehet az érintettek motivációja, illetve hogy számtalan olyan program van, amely gyermekszám szerint differenciál, a periódusokat körültekintően, ezeket a szempontokat is figyelembe véve alakítottuk ki.

Társadalmi szintű mutatók (makromutatók): A családpolitikai hatások mérésére lehetőséget adna, ha a vizsgált időszak egészére megfelelő havi bontású makroszintű indikátorokra tudnánk hagyatkozni. A gazdasági rendszeren belüli diszkontinuitás, az idősoros adatok korlátozott volta azonban akadályozta ezt a törekvésünket.[8] E korlátozó tényező figyelembevétele mellett kísérleteztünk

[7] Itt szükséges felhívni újra a figyelmet az elemzés korlátaira: számos olyan ismérvről nincsen információnk, amelyek érdemben befolyásolják a gyermekvállalási magatartást, így például a partner társadalmi jellemzői, a kérdezett anyagi helyzete, a családdal kapcsolatos beállítódásai stb. Ennek ellenére az elemzésünkben figyelembe vett társadalmi ismérvek alapján kérdéseinkre érdemi válaszokat tudunk kapni.

[8] Mivel mind az átalakulás előtti, mind pedig az azt követő időszak szerepel az elemzésben, komoly nehézséget jelent a releváns és teljes időszakra rendelkezésre álló konzisztens indikátorok felhasználása.

számtalan, a gazdaság és a társadalom működését, általános állapotát jellemző indikátor (GDP, infláció, fogyasztói bizalom, családi pótlék összege stb.) modellekbe való beépítésére. Végül az inflációt és a foglakoztatási (munkanélküliségi) rátát választottuk, amelyek a korábbi elemzések szerint (Cornia–Paniccia 1994; Goldstein *et al.* 2013; Comolli 2017) összefüggenek a gyermekvállalással. Ezen túl a termékenységi modellváltás önálló hatásának kimutatása és egyben annak kontrollálása céljából az első gyermek vállalására vonatkozó modellekben makrováltozóként szerepeltetjük a nők szülővé váláskor jellemző életkorát.

Kereszthatások: A modelljeinkben különösen fontos a kereszthatások figyelembevétele, ha azt feltételezzük, hogy az általunk relevánsnak tartott társadalompolitikai időszakokban az egyes társadalmi csoportok eltérően viselkednek. A kereszthatások alkalmasak az ilyen jellegű különbségek kimutatásra.

4. Szülővé válás, az első gyermek vállalása „turbulens” társadalmi változások idején

4.1. Családtámogatási rezsimek a szülővé válás szempontjából

A szülővé válást vizsgálva három társadalmi szintű mechanizmust fogunk figyelembe venni. Egyrészt a termékenységi modellváltást, a korai gyermekvállalást a késői gyermekvállalással felváltó halasztás folyamatát, másrészt az életkörülmények, a munkapiaci körülmények alakulását, harmadrész pedig az intézményi változásokat. Ez utóbbi tekintetében, amikor azt vizsgáljuk, hogy milyen jóléti körülmények befolyásolhatják azt, hogy az érintettek családot alapítanak vagy sem, akkor a széles rétegeket érintő, átfogó családpolitikai rezsimváltásoknak meghatározó szerepe lehet. Persze megfontolandó, hogy nincs-e szükség egyes

1. táblázat. *Az elemzett időszak felosztása társadalompolitikai időszakokra az első gyermek születése szempontjából*

Időszakok	A családpolitikai időszakok, változások jellemzői
1985. január – 1991. december	Kiterjed, alanyi jogon járó és keresetkiesést kompenzáló családpolitika
1992. január – 1995. május	Tömeges munkanélküliség, gazdasági bizonytalanság, relatíve gyengülő családpolitika
1995. június – 1998. december	Bokros-csomag: rászorultságon alapuló családtámogatás
1999. január – 2002. április	Az univerzális rendszer teljeskörűvé válik, rehabilitálódik a keresetkiesés kompenzációja, családi adókedvezmény
2002. május – 2010. április	Adókedvezmény megszűnése, az univerzalitás dominanciája
2010. május – 2016. július	A családi adókedvezmény rendszerének dominanciája felé

periódusok további bontására. Érdemes lehet figyelembe venni az 1992-ben összesűrűsödő gazdasági változásokat, a *tömeges munkanélküliség* megjelenését. Úgy gondoljuk, hogy ez jelezte egyértelműen a hétköznapi ember számára az új gazdasági rendszer beköszöntését, és tette világossá, hogy a mindennapi megélhetés körülményei átalakultak. A szülővé válás szempontjából lényeges családpolitikai időszakokat az *1. táblázat* mutatja be.

4.2. Eredmények

4.2.1. Csoporthatások (egyéni ismérvek)

A teljes vizsgált időszakot jellemzi a szülővé válás későbbi életkorra történő halasztása, az első gyermekvállalási életkor emelkedése (ez a nők esetében 1985 és 2016 között 22,6-ról 28,4 évre nőtt). A halasztás a termékenységi gyakorlat átalakulásának alapvető jellemzője, ezért nem célunk a trend magyarázata, ellenben fontosnak tartjuk, hogy az első gyermek megszületésére vonatkozó elemzésben kontrolláljuk azt. Ezért a makroszintű hatások között szerepeltetjük a nők első gyermekvállalásának adott évre jellemző átlagos életkorát (lásd *4.2.2. alfejezet*), valamint a válaszadó életkorát a szülővé válás aktuális átlagos életkorához viszonyítva határozzuk meg.[9] Eredményeink szerint a relatív életkori kategóriák közül a „nagyon idős", a szülővé válás átlagos életkoránál legalább három évvel idősebb korú nők vállalnak kisebb eséllyel gyermeket, mint fiatalabb társaik (*2. táblázat*).

Növeli a szülővé válás esélyét, ha valakinek kettő vagy több testvére volt. A normának tekinthető, legáltalánosabb kétgyermekes családokhoz képest pedig kisebb a gyermekvállalási esélye azoknak, akik testvér nélkül nőttek fel. Szintén a szülői háttér jelentőségére utal, hogy a legfeljebb alapfokú végzettséggel rendelkező szülők gyermekeinek magasabb a szülővé válási kockázata, mint a többi iskolázottsági szint esetén. A roma származás hatása szintén pozitív. A párkapcsolati helyzet esetében is az ismert összefüggés látható: a házasokhoz képest kisebb eséllyel válnak szülővé az élettársi kapcsolatban élők, az együtt élő partnerrel nem rendelkezők esetében pedig igen alacsony a gyermekvállalás esélye. A tanulmányok befejezése mellett a szülői házból való elköltözés is a gyermekvállalás előfeltételének tűnik. A vallásosságnak viszont nincsen kimutatható szerepe.

Az iskolai végzettség és a munkaerő-piaci helyzet hatása nem választható külön egymástól, ezért egy összevont változót alkalmaztunk. Mint az más elemzésekből is kiderült, a főállású tanulók, hallgatók ritkán vállalnak gyermeket.

[9] Az adott évre jellemző átlagtól legalább 3 évvel fiatalabb vagy idősebb nőket tekintjük nagyon fiatalnak, illetve nagyon idősnek, az átlagostól 1–3 évvel eltérő korúakat fiatalnak vagy idősnek, és az átlagtól legfeljebb 1 évvel eltérőket pedig átlagos életkorúnak.

2. táblázat. *Az egyéni ismérvek szerepe az első gyermek vállalásában, 1985–2016 (kockázati ráták)*

Az anya társadalmi ismérvei	Kockázati ráta
Relatív életkor (dinamikus)	
Nagyon fiatal	0,892
Fiatal	0,900
Átlag körüli (ref.)	1,000
Idős	0,979
Nagyon idős	0,700***
Testvérek száma	
0	0,854*
1 (ref.)	1,000
2	1,090†
3 vagy több	1,156*
Szülők iskolai végzettsége	
Legfeljebb alapfok	1,221***
Szakmunkás vagy érettségi (ref.)	1,000
Diploma	0,929
Roma származás	1,481***
Vallásos (egyház tanítása szerint)	0,990
Párkapcsolati helyzet (dinamikus)	
Nincs együtt élő partnere	0,114***
Élettársi kapcsolatban él	0,418***
Házas (ref.)	1,000
Valaha elköltözött a szülői házból (dinamikus)	1,370***
Munkaerő-piaci helyzet és iskolai végzettség (dinamikus)	
Dolgozik, legfeljebb alapfokú végzettség	0,821**
Dolgozik, szakmunkás vagy érettségi (ref.)	1,000
Dolgozik, diploma	1,031
Nem dolgozik	1,223**
Tanul	0,275***

Forrás: KSH NKI *Életünk fordulópontjai* panelkutatás, 1–5. hullám (2001–2016), saját számítás. Az elemzett alminta az 1965–1994 között született nők adatait tartalmazza, akik a mintába kerülésük után a felmérés legalább két kérdezési hullámában részt vettek. A kockázati időszak a 16. születésnappal indul és legfeljebb 40 éves korig tart. Az adatbázis 3836 nő 2730 első szülését tartalmazza (személyhónapok száma = 447 005). Kontrolláltuk továbbá a születési kohorszot és a gyermekkori család összetételét.
Megjegyzés: Szignifikancia szintek: † p<0,1; * p<0,05; ** p<0,01; *** p<0,001. Eseménytörténeti elemzés eredményei (*piecewise constant proportional hazard* modellek), a függő változó az első gyermek megfoganásának időpontja (születés – 9 hónap).

A nem dolgozó (és nem tanuló) nők körében magasabb a szülővé válás kockázata, mint a dolgozók esetében, ami arra utal, hogy számukra egy alternatív társadalmi státuszt jelent az anyaság.[10] Meglepő eredmény, hogy a legfeljebb alapfokú végzettségű, a munkaerőpiacon aktív nők esetében a kockázat alacsonyabb, mint a középfokú végzettségű vagy diplomás dolgozó nőknél. Az alacsonyan képzett nőkre egy viszonylag korai gyermekvállalás jellemző, azonban ha munkát vállalnak, a szülővé válási kockázatuk rendre elmarad nem dolgozó társakétól. További elemzés szükséges, hogy jobban megértsük a különböző végzettségű és munkaerő-piaci státuszú nők gyermekvállalási gyakorlatát.

4.2.2. Családpolitikai időszakok és a gazdasági kontextus szerepe (makroszintű hatások)

A szülővé válás átalakulásának elemzésében a kiindulópontot a fent bemutatott *társadalompolitikai időszakok* hatáselemzése képezi. Referenciának az 1995 és 1998 közötti periódust – a Bokros-csomag bevezetése utáni éveket – tekintjük, és ahhoz képest vizsgáljuk, hogy hogyan alakult a szülővé válás kockázata.

A leíró eredmények szerint az 1995 előtti évtizedben – különösen a rendszerváltás előtt és az azt követő „optimista" években – jelentősen magasabb volt a szülővé válás esélye, mint a Bokros-csomag bevezetése után. Majd egy másfél évtizedes stagnálást követően csak 2010 után látható egy kismértékű emelkedés (*3. táblázat, 1. modell*). Bár már a Bokros-csomag előtt, a tömeges munkanélküliség megjelenésével induló periódusban is csökkenni kezdett a szülővé válás kockázata, és a csökkenés 2002-ig folytatódott, ezek a különbségek statisztikailag nem szignifikánsak. Az egyéni tényezőket és a szülővé válás általános halasztását kontrollálva igen hasonló kép tárul elénk (*3. táblázat, 2. modell*), azzal a különbséggel, hogy noha a 2010 után magasabbnak mutatkozik a szülővé válás esélye, a referenciának tekintett 1995–1998-as értéktől való eltérése statisztikailag nem szignifikáns.

Összességében tehát a szülővé válás esélyének szempontjából két időszak különül el: 1995 júniusa, a Bokros-csomag bevezetése előtt magasabb, azt követően alacsonyabb volt ez az esély. A korábban leírt folyamatos visszaesés (Aassve *et al.* 2006) részben az általános halasztásnak volt köszönhető. Az elemzésünkben a termékenységi modellváltás, a szülővé válás halasztásának makroszintű mutatójaként alkalmazott átlagos gyermekvállalási életkor negatív hatása a vártnak megfelelő. Sőt, ez a hatás a családpolitikai időszakok és gazdasági makrotényezők figyelembevétele mellett is általában megmarad (*3. táblázat*). Vagyis a szülővé válás valószínűségének visszaesésében fontos szerepe van a halasztásnak.

[10] A nem dolgozók csoportjába a munkanélküliek, a háztartásbeliek és az egyéb inaktív státuszúak kerültek – ezen csoportokat az alacsony létszámuk miatt nem lehet külön-külön elemezni.

3. táblázat. *A családpolitikai időszakok és a gazdasági kontextus szerepe az első gyermek megszületésében, 1985–2016 (kockázati ráták)*

	1. modell	2. modell	3. modell	4. modell	5. modell	6. modell	7. modell	8. modell
Kontrollváltozók	Csak időszakok	Időszakok, egyéni változók és átlagos életkor[a]	Infláció[a]	Infláció és időszakok[a]	Aktivitás[a] (1985–2006)	Aktivitás és időszakok[a] (1985–2006)	Munkanélküliség[a] (1989–2006)	Munkanélküliség és időszakok[a] (1989–2006)
Családpolitikai időszak								
1985. jan. – 1991. dec.	1,447***	1,523 ***		1,469 ***		1,270		1,506†
1992. jan. – 1995. máj.	1,272**	1,197 *		1,198 *		1,109		1,150
1995. jún. – 1998. dec. (ref.)	1,000	1,000	–	1,000	–	1,000	–	1,000
1999. jan. – 2002. ápr.	0,890	0,906		0,853		0,910		0,929
2002. máj. – 2010. ápr.	1,019	1,021		0,904		1,023		1,053
2010. máj. – 2016. júl.	1,151 †	1,230		1,047		–		–
Átlagos életkor az első gyermek születésekor (nők)	–	0,922 †	0,871 ***	0,911 †	0,953	0,949	0,918**	0,940
Infláció	–	–	0,964 ***	0,980 †	–	–	–	–
Infláció-négyzete			1,001 **	1,000				
Aktivitási ráta (férfiak)	–	–	–	–	1,036**	1,011	–	–
Munkanélküliségi ráta	–	–	–	–	–	–	0,985*	1,007

Forrás: KSH NKI *Életünk fordulópontjai* panelkutatás, 1–5. hullám (2001–2016), saját számítás. Első gyermek vállalásának átlagos életkora (nők) – *KSH Demográfiai évkönyvek*; fogyasztóiár-index előző évhez viszonyított változása (1 évvel késleltetett adatok) – KSH; aktivitási arány (férfiak) – KSH (2006:13); regisztrált munkanélküliségi ráta – KSH (2006:11)

Megjegyzés: [a]: Az egyéni változók és a gyermekvállalás átlagos életkora kontrollálva. Lásd még a *2. táblázat* alatti módszertani megjegyzéseket. Szignifikancia szintek: † p<0,1; * p<0,05; ** p<0,01; *** p<0,001.

A családpolitikai időszakok és a termékenységi modellváltás mellett a gyermekvállalás nem intézményes kontextusát, a makrogazdasági környezetet is igyekeztük figyelembe venni. Ehhez több mutatót is alkalmaztunk: az inflációt, az aktivitási és a munkanélküliségi rátát.[11] Az inflációt a jólét, az anyagi terhek és lehetőségek, a reálbérek és reáljövedelmek, valamint a gazdasági (és társadalmi) bizonytalanság indikátorának tekintjük. A foglalkoztatottság és a munkanélküliség szintje pedig a munkaerő-piac fontos jelzőszámai.

Mindhárom makrogazdasági indikátor szignifikáns hatást mutatott (*3. táblázat, 3–8. modellek*). Az infláció és a munkanélküliség kapcsolata a szülővé válással negatív volt, az aktivitási rátáé pozitív. Azaz nagyobb eséllyel születnek meg az első gyermekek az alacsonyabb inflációval, a magasabb foglalkoztatottsággal és az alacsonyabb munkanélküliséggel jellemezhető időszakokban. Az infláció szerepeltetése nem változtatott a családpolitikai időszakokhoz kapcsolódó, korábban bemutatott hatásokon, míg az aktivitási és a munkanélküliségi ráta bevonása gyengítette azokat. Az aktivitási és a munkanélküliségi rátának az intézményi változások (periódusok) figyelembevétele mellett nincs hatása.

Az eredmények azt sugallják, hogy a szülővé válás csökkenő kockázata, a szülővé válás időzítésének halasztása részben egy, a gazdasági folyamatoktól „független" autonóm folyamat, amely a gyermekvállalás halasztásában (majd a gyermektelenség terjedésében) jelenik meg, de hatással van rá a makrogazdasági környezet alakulása is, továbbá a családpolitikai intézkedések szerepe is kimutatható.

4.2.3. A családpolitikai időszakok státuszfüggő hatása

A szülővé válás átalakulásának természetét a családpolitikai időszakok és a társadalmi státusz közötti *kereszthatás* beépítésével tudjuk tovább árnyalni (*1. ábra*). Arra a kérdésre keressük a választ, hogy az egyes időszakoknak az első gyermek vállalására gyakorolt hatása eltér-e a különböző iskolai végzettségű és aktivitású nők körében. A referenciát a közepes végzettségű dolgozó nők és az 1995–1998 közötti időszak jelenti.

Az alacsony iskolai végzettségű dolgozó nők körében a gyermekvállalás esélye folyamatosan csökkent a megfigyelt időszakban, míg a közepes és a magas végzettségűek esetében U alakú összefüggést láthatunk, ahol a Bokros-csomag és az első adókedvezmény időszaka (1995–2002) jelenti a „mélypontot". Mivel a Bokros-csomag bevezetése elsősorban a munkát vállaló szakmunkás és érettségizett nők gyermekvállalására gyakorolt negatív hatást – ebben az időszakban minden más (nem tanuló) csoportban magasabbak az együtthatók.

[11] Az aktivitási és a munkanélküliségi ráták idősoros adatai adatharmonizációs okok miatt csak 2006-ig állnak rendelkezésre, ezért a *3. táblázat 5–8. modell*jei egy rövidebb időszakra vonatkoznak.

A keresetarányos gyed megszüntetése és a jövedelemtől függő családtámogatás bevezetése leginkább a közepes státuszú társadalmi csoportokat érinthette. Azonban, amikor 1999-ben visszavezetésre kerültek a korábbi családtámogatások, a szülővé válás esélye egyik csoportban sem emelkedett.

1. ábra. *Az iskolázottság, az aktivitás és a családpolitikai időszakok együttes hatása az első gyermek vállalására, 1985–2016*

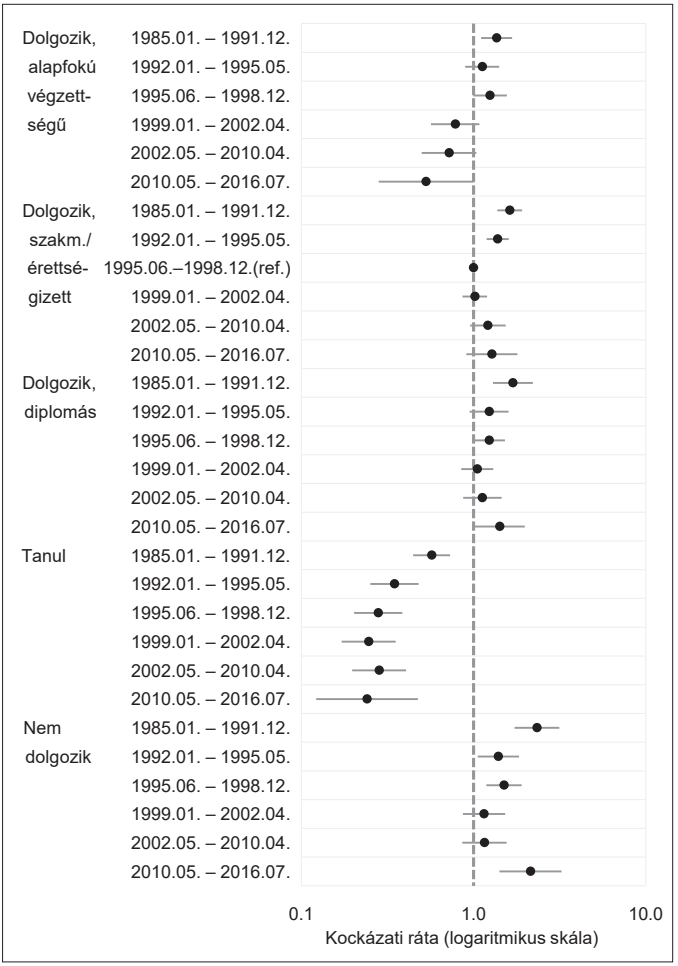

Forrás: KSH NKI *Életünk fordulópontjai* panelkutatás, 1–5. hullám (2001–2016) adatai alapján saját számítás.
Megjegyzés: Kockázati ráták és 95%-os konfidencia-intervallumok. Regressziós becslés eredményei, kereszthatások; a modellben szereplő kontrollváltozókat lásd *2. táblázat*.

A 2010-es évek első felében a referenciacsoporthoz képest magasabb a szülővé válás esélye a diplomás munkavállalók és a nem dolgozók körében. Az adókedvezmény (újbóli) bevezetése úgy tűnik, nem csak a magasabb keresetűek gyermekvállalására hatott pozitívan (akik a teljes összeget igénybe tudták venni).

Bár a közép- és a felsőfokú végzettségűek gyermekvállalási esélye között az interakció nélküli modellben nem látszott különbség (lásd *2. táblázat*), a keresztthatások mégis arra utalnak, hogy a diplomások helyzete kissé előnyösebb lehetett. A diplomás dolgozó nők esetében a Bokros-csomag negatív hatása nem jelentkezett, és a 2010–2016-os időszakban emelkedett a gyermekvállalási hajlandóságuk.

5. A sokgyermekessé válás társadalmi tényezői[12]

5.1. Családpolitikai fordulópontok a nagycsaláddá válásban

A sokgyermekessé válásban, a harmadik gyermek vállalásában a vizsgált időszakban megítélésünk szerint két nagy horderejű intézkedés történt: a *gyermeknevelési támogatás (gyet)* 1993-as bevezetése, és egy radikálisan új adókedvezmény-típus, a *családi adókedvezmény* 1999-es bevezetése. A Bokros-csomag a három- és többgyermekesekre vonatkozó programokat érintetlenül hagyta, ezért nem tekintjük mérföldkőnek.

Az 1993-ban bevezetett *gyet* a három- és többgyermekesek részére *fix összegű havi juttatást* biztosít a *legkisebb gyermek nyolcéves koráig*. A támogatás értéke megegyezik a gyermek 25–36 hónapos kora idején járó gyermekgondozási segéllyel. Bevezetésekor ez az összeg a női átlagkereset két ötödét (39%), 2000-ben pedig egy harmadát (33%) tette ki. A program alternatív szerepet kínál a munkavállalással, de egyben a munkanélküliséggel szemben is. Nem véletlen tehát, hogy a nyilvánosságban *„főállású anyaság”* néven terjedt el.

Noha a magyar családpolitikát 1990 és 2010 között összességében a kiszámíthatatlanság, az éles fordulatok jellemezték, a legkisebb gyermek nyolcadik életévéig biztosított gyet intézménye a bevezetése óta soha nem kérdőjeleződött meg, így a vizsgált időszak egészében a családtámogatási rendszer *kiszámítható programja* volt. Feltételezésünk szerint ez a kiszámítható program *valószínűleg növelhette a harmadik gyermekek vállalásának hajlandóságát*.

A gyet univerzális, ám az ellátás igénybevétele társadalmi státusz szerint valószínűleg *differenciált*. Az igénybevétel a munkapiaci életpálya hosszú megsza-

[12] A családpolitikai intézkedéseknek a harmadik gyermek vállalására gyakorolt hatásáról szóló elemzést Oláh Sz. Líviával együtt végeztük és 2020-ban publikáltuk (Spéder *et al.* 2020). Az elemzés, némiképpen más hangsúlyokkal Spéder 2019-es munkájában található meg (Spéder 2019). Az említett munkák a jelenleginél sokkal részletesebben tárgyalják a harmadik gyermek vállalásakor figyelembe vehető makroszintű hatásokat, illetve a strukturális differenciáló tényezőket.

kítását jelenti és komoly haszonáldozati költségekkel járhat, így kevésbé engedhetik meg maguknak azon családok, ahol a nők aktív munkaerő-piaci részvétele elengedhetetlen a megélhetéshez. Azok számára viszont anyagilag is vonzó megoldás jelenthet a gyet, akik nem rendelkeznek munkahellyel vagy a munkaerőpiac „peremén" helyezkednek el. Indokolt tehát azt feltételeznünk, hogy az alacsonyabb jövedelemmel rendelkezők (esetünkben *az alacsonyabb iskolai végzettségűek) körében inkább nőtt a harmadik gyerek vállalásának esélye*.

Az 1999-ben bevezetett szabályok szerint a gyermeket nevelő személyeket a *gyerekszám szerint adókedvezmény* illeti meg. A levonható adó mértéke a gyerekszámmal növekedett. A gyermekszám szerinti progresszió 2001-től vált erőteljessé.[13] Összességében a háromgyermekes szülő által igénybe vehető összes gyermekkedvezmény 2000-ben a női átlagkereset közel ötödét (18%), 2001-ben pedig a felét (51%) tette ki.

A háromgyermekesek számára nyújtott adókedvezmény *mindenki* által igénybe vehető (*univerzális*), fix összegű támogatás, ám *közvetetten differenciált*, hiszen a teljes adókedvezmény igénybevételéhez elegendően magas jövedelemre volt szükség. Így tehát azt feltételezzük, hogy a jövedelemeloszlás alsó harmadában lévők aligha tudták az összes adókedvezményt igénybe venni, továbbá, hogy az adókedvezmény bevezetését követően a *magasabb jövedelemmel* (esetünkben magasabb iskolai végzettséggel) *rendelkezők körében szignifikánsan magasabb lesz a harmadik gyermek vállalásának az esélye*.

4. táblázat. *Az elemzett időszak felosztása családpolitikai időszakokra a harmadik gyermek vállalásának szempontjából*

Időszakok	A családpolitikai változások, időszakok jellemzői
1980. január – 1988. december	Az államszocializmus időszaka
1989. január – 1993. január	A társadalmi átmenet intenzív időszaka, a családpolitika nem változik
1993. február – 1998. december	A „főállású anyaság" (gyet) bevezetése, fix összegű készpénzes támogatás öt évvel való meghosszabbítása harmadik, illetve további gyermekek esetében a legkisebb gyermek nyolcéves koráig, alanyi jogon
1999. január – 2005. december	Jelentős adókedvezmény a harmadik és további gyermekek esetén
2006. január – 2009. március	Univerzális, magas családi pótlék („főállású anyaság" változatlan, az adókedvezmény a családi pótlék emelésének mértékével csökken)
2009. április – 2012. december	Gyes 2 évre csökkentése

[13] Ekkor az egygyermekeseket 3000 forint, a kétgyermekeseket 4000 forint, a három- és többgyermekeset 10000 forint adókedvezmény illette meg havonta gyermekenként.

A harmadik gyermek vállalása szempontjából ezt a két említett intézkedést tartjuk mérföldkőnek. Ezen túl figyelembe vettük az univerzális családi pótlék emelését (először 2002-ben, majd 2006-ban, amikor kétszeresre emelkedett). Az adókedvezmény 2002-t követő érdemi változása a háromgyermekeseket még nem érintette, a 2006-os módosítások viszont igen. Ekkor a családi adókedvezmények összege annyival csökkent, amennyivel a családi pótlék növekedett.

Végül elkülönítettük a 2009 utáni időszakot, amikor a gyes időtartama két évre csökkent. (A gyet ekkor is változatlan maradt.) Ezt az időszakot azonban óvatosan kell kezelnünk, hiszen a gazdasági válság következtében Európa-szerte általánosan csökken a termékenység (Goldstein *et al.* 2013), és elképzelhető, hogy itt a gazdasági visszaesés hat (negatívan) a harmadik gyermek vállalásának valószínűségére. Mindezek alapján az elemzésünkben a *4. táblázatban* felsorolt hat periódust különítettük el.

5.2. Eredmények

5.2.1. Csoporthatások

Az *5. táblázat*[14] *2. modell*je alapján megállapíthatjuk, hogy a harmadik gyermek megszületésének esélye nagyobb azok körében, akiknek viszonylag korán született az első két gyermeke[15], és akiknek két azonos nemű gyermeke volt. A harmadik gyermek a legnagyobb valószínűséggel a második gyermek születése után 15–27 hónappal fogan meg, ami 2–3 év korkülönbséget jelent a második és a harmadik gyermek között. A harmadik gyermekszületés időzítése igazodik a gyed, illetve a gyes időtartamához, lehetővé teszi a juttatások teljes időtartamának kihasználását, így egyben a családpolitikai rendszer hatásának is tekinthető.

A nagycsaládban, három vagy több testvér mellett felnőtt szülőknek nagyobb eséllyel lesz harmadik gyermekük, ezzel szemben ritkábban válik nagycsaládossá az, akinek nincs testvére. Szintén növeli a harmadik szülés esélyét, ha az első két gyermek nem ugyanabban a párkapcsolatban született. A roma származású és a vallásos válaszadók esetében szintén magasabb a harmadik gyermek megszületésének esélye. Az iskolai végzettség és a harmadik születés között pedig U alakú a kapcsolat: a szakmunkásképzőt végzettek és az érettségizettek

[14] Az elemzett alminta az 1960–1983 között született kétgyermekes, partnerrel élő nőket és férfiakat tartalmazza, akik a kérdezés legalább első két hullámában részt vettek. A kockázati időszak a második gyermek megszületésekor indul és legfeljebb 8 évig tart. Az adatbázis 2 329 személy 745 harmadik gyermekének születését tartalmazza (személyhónapok száma = 145 825). Eseménytörténeti elemzés eredményei (*piecewise constant proportional hazard* modellek), a függő változó a harmadik gyermek megfoganásának időpontja (születés – 9 hónap).

[15] A szülő életkorát a második gyermek születésekor a válaszadó iskolai végzettségéhez (a tanulmányok várható befejezésének életkorához) viszonyítva, nemenként eltérően határoztuk meg, lásd Spéder *et al.* (2020:46).

5. táblázat. *A családpolitikai időszakok és az egyéni ismérvek szerepe a harmadik gyermek vállalásában, 1980–2012 (kockázati ráták)*

	1. modell Csak időszakok	2. modell Időszakok és egyéni ismérvek
A második gyermek életkora (dinamikus)		
<15 hónap		0,627***
15–17 hónap (ref.)	–	1,000
18–51 hónap		0,745**
52+ hónap		0,458***
Nem		
Nő (ref.)	–	1,000
Férfi		1,145
Relatív életkor a második gyermek születésekor		
Korai	–	1,590***
Átlagos (ref.)		1,000
Késői		0,741**
Az első két gyermek neme		
Különböző (ref.)	–	1,000
Azonos		1,351***
Testvérek száma		
0		0,636*
1 (ref.)	–	1,000
2		1,015
3 vagy több		1,370**
Roma származás	–	1,929***
Vallásos (egyház tanítása szerint)	–	1,471***
Párkapcsolati helyzet (dinamikus)		
Házasságban él (ref.)	–	1,000
Élettárssal él		1,031
Párkapcsolat felbomlása az első két gyermek születése közötti időszakban	–	1,679***
Iskolai végzettség a második gyermek születésekor		
Legfeljebb alapfok	–	2,122***
Szakmunkás/érettségi (ref.)		1,000
Diploma		1,317*
Családpolitikai időszakok		
1980. jan. – 1988. dec. (ref.)	1,000	1,000
1989. jan. − 1993. jan.	0,736†	1,078
1993. febr. − 1998. dec.	0,704*	1,259
1999. jan. − 2005. dec.	0,728*	1,456*
2006. jan. − 2009. márc.	0,677*	1,481*
2009. ápr. − 2012. dec.	0,521**	1,351

Forrás: KSH NKI *Életünk fordulópontjai* panelkutatás, 1–4. hullám adatai alapján saját számítás.
Megjegyzés: Szignifikancia szintek: † p<0,1; * p<0,05; ** p<0,01; *** p<0,001.

csoportjához képest több mint kétszer nagyobb az esély a legfeljebb alapfokú végzettséggel, és mintegy egyharmaddal magasabb a diplomával rendelkezők körében.

5.2.2. A családpolitikai időszakok szerepe

Kiinduló modellünkben csak a családpolitikai időszakok szerepelnek, hogy lássuk azok nyers hatását, ami várakozásaink szerint tükrözni fogja a makrostatisztikában is megmutatkozó tendenciákat. A csak a családpolitikai periódusokat tartalmazó modellünk (*5. táblázat, 1. modell*) arra utal, hogy a szocializmus időszakához képest az átmenet következtében kialakuló reprodukciós rendszerben kevesebb kétgyermekesnek született meg a harmadik gyermeke, hiszen ennek esélye (kockázata) a rendszerváltás után minden időszakban alacsonyabb, mint az 1980-as években. A nyers adatok alapján a két vizsgált intézkedés (gyet és adókedvezmény) bevezetésének következtében a harmadik gyermek vállalásának esélye nem módosult sem a rendszerváltás előtti időszakhoz képest, sem a rendszerváltást közvetlenül követő intenzív átalakulás éveihez (1990–1992) képest.

A harmadik gyermek vállalása szempontjából meghatározó csoportjegyeket is tartalmazó modellben viszont megváltoznak (előjelet váltanak) a periódusokhoz kapcsolódó együtthatók (*5. táblázat, 2. modell*). A négy utolsó periódusban a referencia-időszakhoz képest magasabb a harmadik gyermek vállalásának esélye, ám az együtthatók referenciától (1-től) való eltérése két időszakban tekinthető statisztikailag szignifikánsnak. Mind a családi adókedvezmény bevezetésének időszakában (1999. január – 2005. december), mind pedig az azt követő univerzális családtámogatási időszakban (2006. január – 2009. március) az államszocializmus időszakát jellemzőhöz képest *másfélszeres* a harmadik gyerek megszületésének esélye. Első megközelítésben tehát azt kell megállapítanunk, hogy *az adókedvezmény bevezetése következtében megnövekedett a harmadik gyermek vállalásának a valószínűsége. Ugyanakkor a meghosszabbított és anyagilag támogatott gyerekvállalási szabadság a modelljeink szerint nem módosította a termékenységi gyakorlatot*.

5.2.3. Kereszthatások: Időszak és társadalmi státusz

A korábbiakban jeleztük, hogy a bevezetett két intézkedés – a fizetett gyermekvállalási szabadság meghosszabbítása és az adókedvezmény – a társadalomszerkezet különböző szintjein feltehetően eltérően fejthették ki hatásukat. Míg az előbbi az alacsony státuszúak, addig az utóbbi a közepes- vagy magas státuszúak között motiválhatott inkább. Ezen feltételezések ellenőrzéséhez, a periódus és az iskolai végzettség hatásmechanizmusának tisztázására a két változó kereszthatását is beléptettük az utolsó modellbe. Ez lehetővé teszi, hogy minden egyes családpolitikai időszakban külön értelmezzük az iskolai végzettség hatását.

Referenciakategóriának a *szocialista időszakban középfokú végzettséggel rendelkező* kétgyerekeseket tekintjük. Eredményeink szerint a legfeljebb alapfokú iskolai végzettségűek a kommunizmus időszakában kétszer magasabb valószínűséggel vállaltak harmadik gyermeket (*2. ábra*).

2. ábra. *Az iskolázottság és a családpolitikai időszakok együttes hatása a harmadik gyermek vállalására, 1980–2012*

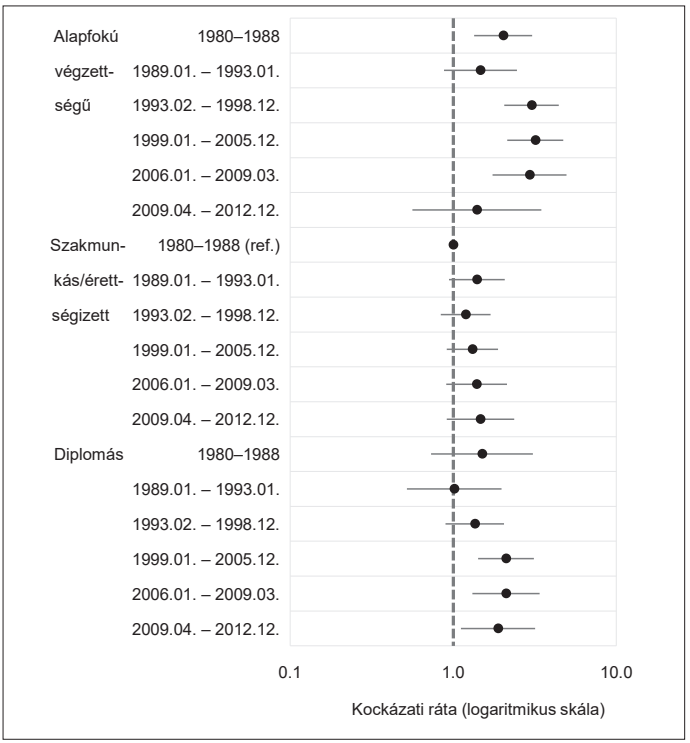

Forrás: KSH NKI *Életünk fordulópontjai* panelkutatás, 1–4. hullám (2001–2012) adatai alapján saját számítás.
Megjegyzés: Kockázati ráták és 95%-os konfidencia-intervallumok. Regressziós becslés eredményei, kereszthatások; a modellben szereplő kontrollváltozókat: lásd *5. táblázat*.

A rendszerváltás kezdeti időszakában – 1989 januárja és 1993 januárja között – a különböző iskolai végzettséggel rendelkezők *nem különböznek* a referencianépességtől és egymástól. Az ezt követő időszakokat tekintve eltér az alap- és felsőfokú végzettségűek gyermekvállalási gyakorlata. Az *alapfokú végzettségűek* körében a harmadik gyermek vállalásának esélye három egymást követő

időszakban is kiugró; ennek esélye a referenciacsoportéhoz képest háromszorosára emelkedett. Mindez arra utal, hogy a harmadik gyermek megszületését követően rendszeresen járó támogatás öt évvel való meghosszabbítása *egyértelműen növelte az alacsony státuszúak termékenységét*.

A *felsőfokú végzettségűek* gyermekvállalási hajlandósága akkor emelkedik meg, amikor bevezetésre kerül a keresettel rendelkezők számára a nagyon kedvező adókedvezmény (1999), és a továbbiakban végig magasabb marad, mint a középfokú végzettségűeké. A családpolitikai periódusok szerint a közepes iskolai végzettségűek körében a harmadik gyermek vállalásának esélye alig változott, illetve a változás nem bizonyul szignifikánsnak. Ezen eredményeink egyértelműen amellett szólnak, hogy *az adókedvezmény bevezetésének volt termékenységi hatása*, ám az minden valószínűség szerint *a felsőfokú végzettségűek körében érvényesült a leginkább*.

6. Összegző gondolatok a családtámogatások termékenységi hatásáról

Hazai elemzéseink nem előzmény nélküliek. Gábos (2005) kimutatta, hogy a családtámogatásra fordított kiadások pozitívan hatnak a teljes termékenységi arányszám változására, Gál és Gábos (2004) pedig azt találta, hogy ha a nyugdíjkiadásokat is szerepeltetik a modellekben, akkor a családtámogatások pozitív hatása mellett a nyugdíjkiadások negatív hatása is számszerűsíthető. Kapitány (2008) a gyed hatását vizsgálva a születések számának egyértelmű növedékéséről adott számot. Bár az említett elemzések időtávja a rendszerváltás utáni időszakra is átnyúlik, mégis dominánsan a rendszerváltást megelőző időszakra, illetve annak családpolitikai intézkedéseire érvényesek.

Jelen elemzésünkben a rendszerváltást követő időszakban bevezetett családpolitikai intézkedésekre koncentráltunk. Előzetesen felvetettük, hogy a mélyreható, „turbulens" társadalmi változások, illetve a termékenységi magatartásváltás olyan körülményeket jelent, amikor a családpolitikai intézkedések „elvesznek", esetleg nem bizonyulnak hatásosnak, bár amellett is hoztunk fel érveket, hogy pont a változás időszakában biztonságot is nyújthatnak (Gerber–Perelli-Harris 2012).

Elemzésünkben három családpolitikai beavatkozás hatását tudtuk kimutatni a hazai gyermekvállalásra. A Bokros-csomag egyértelműen felerősítette a szülővé válás esélyének csökkenését és az elhalasztás valószínűségét. A gyet 1993-as bevezetése némileg, az adókedvezmény bevezetése pedig erőteljesebben növelte meg a nagycsaláddá válás, a harmadik gyermek vállalásának esélyét.

A termékenységi hatások akkor kerültek egyértelműen napvilágra, amikor a *társadalomszerkezetben* betöltött eltérő státuszt is figyelembe vettük. Megmutattuk, hogy a Bokros-csomag bevezetése a szakmunkásképzőt végzettek és az

érettségizettek körében csökkentette a szülővé válás hajlandóságát. Ez megítélésünk szerint egyértelműen bizonyítja, hogy az érintett népesség kiszámíthatóan reagál a társadalompolitikai intézkedésekre.

A harmadik gyermek megszületése és ellátása céljából bevezetett intézkedések is *differenciáltan* hatottak. A fix összegű díjazás mellett meghosszabbított gyermekgondozási szabadság az alacsonyabb státuszúakat motiválhatta további gyermekvállalásra. Jó okunk van feltételezni, hogy számukra ez jó lehetőséget teremtett a gazdasági átalakulás negatív következményeitől (munkanélküliség) való megmenekülésre. Ez a magatartás nem specifikusan a posztkommunista átalakulás jellemzője, hiszen Vikat (2004) Finnország esetében hívja fel erre az értelmezési lehetőségre a figyelmet, és ez egybevág azzal az elméleti feltevéssel, hogy a fix összegű támogatásra az alacsonyabb jövedelműek lehetnek érzékenyek. A komoly adókedvezmény lehetősége, a gyermekek után járó adókedvezmény 1999-es bevezetése viszont a magas státuszúak, a felsőfokú végzettségűek körében ösztönözte a harmadik gyermek vállalását.

A Bokros-csomag negatív hatása nem igényel részletesebb magyarázatot, hiszen az univerzális elvről a rászorultság elvre való áttérés, a keresetarányos támogatás megszűnése egyrészt szakítást jelentett a korábbiakban folyamatosan bővülő intézményrendszerrel, másrészt nagy tömegek számára jelentette a gyermekvállalás közvetlen költségeinek (családi pótlék elmaradása) és közvetett költségeinek (keresetarányos haszonáldozati költségek) növekedését. A családpolitikai juttatások visszafogása a gyermekvállalási magatartás közvetlen és differenciált visszaesését vonta magával.

Kevésbé magától értetődő azonban az, hogy abban az időszakban, amikor a gyermekvállalás költségei növekednek, hogyan növekedhetett a harmadik gyermek vállalásának esélye. Mindez, megítélésünk szerint a beavatkozások három jellemzőjének – komoly mértékének, célzottságának és kiszámíthatóságának – köszönhető. *Komoly mértékűek* voltak, hiszen a gyet háromról nyolc évre emelte meg a támogatás idejét, amely a női átlagkereset 30–40%-át tette ki, és nem zárta ki az érintetteket a munkapiacról. Az adókedvezmény mértéke nem kevésbé jelentékeny, hiszen annak értéke a női átlagkereset 50%-ára rúgott 2001-ben. Másrészt, bár az időszak egészét a családpolitikai „húzd meg, ereszd meg" jellemezte, mégis a visszafogások, csökkentések *alig érintették a háromgyermekesek ellátásait*. A kiszámíthatatlanság időszakában a sokgyermekesek a családpolitika viszonylagos *kiszámíthatóságát* érzékelhették. Harmadrészt a vizsgált intézkedések a három- és többgyermekeseket *célozták* meg. Az instabil gazdasági körülmények e csoport körülményeit is jellemezték, mégis az ő esetükben a halasztással való reagálás aligha lehetett valódi alternatíva. A kiszámíthatatlanságra halasztással elsősorban a gyermektelenek tudnak reagálni. A harmadik gyermekről való döntésben aligha játszik szerepet az időzítés, az eredendően arról szól, hogy legyen-e harmadik gyermek.

Összességében tehát azt állapíthatjuk meg, hogy a vizsgált családpolitikai programok a rendszerváltást követően érdemi módon befolyásolták a gyermekvállalási magatartást, és ezek a változások az előzetes elméleti feltételezésink és szakirodalmi ismereteink fényében jól értelmezhetők voltak.

Irodalom

Aassve, A. – F. C. Billari – Zs. Spéder (2006): Societal transition, policy changes and family formation: Evidences from Hungary. European Journal of Population, Vol. 22, No. 2., 127–152. p.

Andorka, R. (1987): Gyermekszám a fejlett országokban. Budapest: Gondolat.

Balbo, N. – F. C. Billari – M. Mills (2013): Fertility in advanced societies: A review of research. European Journal of Population, Vol. 29, No. 1., 1–38. p.

Comolli, C. L. (2017): The fertility response to the Great Recession in Europe and the United States: Structural economic conditions and perceived economic uncertainty. Demographic Research, Vol. 36, No. 1., 1549–1600. p.

Cornia, G. A. – R. Paniccia (1996): The transition's population crisis: An econometric investigation on nuptiality, fertility and mortality in severely distressed economies. MOST: Economic Policy in Transitional Economies, Vol. 6, No. 1., 95–129. p.

Darvas Á. – Szikra D. (2017): Családi ellátások és szolgáltatások. In: Ferge Zs. (szerk.): Magyar társadalom- és szociálpolitika (1990–2015). Budapest: Osiris, 215–254. p.

Gábos A. (2005): A magyar családtámogatási rendszer termékenységi hatásai. PhD-értekezés Budapest: Budapesti Corvinus Egyetem.

Gál R. I. – Gábos A. (2004): Az intergenerációs közjavak termékenységi hatásai: magyarországi eredmények. In: Kolosi T. – Tóth I. Gy. – Vukovich Gy. (szerk.): Társadalmi Riport 2004. Budapest: TÁRKI, 165–175. p.

Gerber, T. – B. Perelli-Harris (2012): Maternity leave in turbulent times: Effects on labor market transitions and fertility in Russia, 1985–2000. Social Forces, Vol. 90, No. 4., 1297–1322. p.

Goldstein, J. – M. Kreyenfeld – A. Jasolinie – D. K. Örsal (2013): Fertility reactions to the 'Great Recession' in Europe: Recent evidence from order-specific data. Demographic Research, Vol. 29, No. 4., 85–14. p.

Hoem, J. M. 1993. Public policy as the fuel of fertility: Effects of a policy reform on the pace of childbearing in Sweden in the 1980s. Acta Sociologica, Vol. 36, 19–31. p.

Hoem, J. M. – A. Prskawetz – G. Neyer (2001): Autonomy or conservative adjustment? The effect of public policies and educationel attainmaent on third births in Austria, 1975–96. Population Studies, Vol. 55, No. 3., 249–261. p.

Ignits Gy. – Kapitány B. (2006): A családtámogatások alakulása: célok és eszközök. Demográfia, 49. évf. 4. sz, 383–401. p.

Kapitány B. (2008): A gyed-hatás. Az 1985 és 1996 közötti családtámogatási rendszer termékenységre gyakorolt hatása. Demográfia, 51. évf. 1. sz., 51–78. p.

KSH (2006): A nemzetgazdaság munkaerőmérlege, 1990–2006. január 1. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal.

Makay, Zs. (2015): Family support system, childraising, employment. In: Monostori, J. – P. Őri – Zs. Spéder (eds.): Demographic portrait of Hungary, 2015. Budapest: Hungarian Demographic Research Institute, 57–74. p.

Makay, Zs. (2017): Parental leave and career interruption of mothers in France and Hungary. In: Régnier-Loilier, A. (ed.): A longitudinal approach to family trajectories in France. The Generations and Gender Survey. Paris: INED/Springer, 173–197. p.

Milligan, K. (2005): Subsidizing the stork: New evidence on tax incentives and fertility. Review of Economics and Statistics, Vol. 87, No. 3., 539–555. p.

Murinkó L. – Spéder Zs. (szerk. 2016): Felhasználói kézikönyv az Életünk fordulópontjai panelkutatás 1–4. hullámához. KSH NKI Kutatási Jelentések 97. sz., Budapest: KSH Népességtudományi Kutatóintézet.

Oláh, L. Sz. (2003): Gendering fertility: Second births in Sweden and Hungary. Population Research and Policy Review, Vol. 22, 171–200. p.

Sobotka, T. – É. Beaujouan (2014): Two is best? The persistence of a two-child family ideal in Europe. Population and Development Review, Vol. 40, No. 3., 391–419. p.

Spéder Zs. (2019): A hazai termékenységi magatartás nemzetközi összehasonlításban. Akadémiai doktori értekezés, Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.

Spéder, Zs. – L. Murinkó – L. Sz. Oláh (2020): Cash support vs. tax incentives: The differential impact of policy interventions on third births in contemporary Hungary. Population Studies, Vol. 74, No. 1., 39–54. p.

Tomka B. (2003): Szociálpolitika a 20. századi Magyarországon európai perspektívában. Budapest: Osiris.

Udry, J. R. (1983): Do couples make fertility plans on birth at a time? Demography, Vol. 20, No. 2., 117–128. p.

Vikat, A. (2004): Women's labour force attachment and childbearing in Finland. Demographic Research, Vol. 3, No. 1., 175–212. p.

Megjelent: Kolosi Tamás – Szelényi Iván – Tóth István György (szerk. 2022): Társadalmi Riport 2022. Budapest: TÁRKI